

ROB VAN HEES, SILVIA NALDINI, JOB ROOS

DURABLE PAST – SUSTAINABLE FUTURE

Delft (TU Delft, Heritage & Architecture) 2014, 120 pp.,
 ill. zwart-wit en kleur, ISBN 978-94-6186-363-8,
 als pdf beschikbaar (books.bk.tudelft.nl)

PAUL MEURS

HERITAGE-BASED DESIGN

Delft (TU Delft, Heritage & Architecture) 2016, 120 pp.,
 ill. zwart-wit en kleur, ISBN 978-94-6186-592-2,
 als pdf beschikbaar (books.bk.tudelft.nl)

MARIEKE KUIPERS, WESSEL DE JONGE

DESIGNING FROM HERITAGE STRATEGIES FOR CONSERVATION AND CONVERSION

Delft (TU Delft, Heritage & Architecture) 2017, 136 pp.,
 ill. zwart-wit en kleur, ISBN 978-94-6186-802-2,
 als pdf beschikbaar (books.bk.tudelft.nl)

Met zijn oratie *De kunst van het versmelten* gaf hoogleraar restauratie Jo Coenen in 2004 een nieuwe richting aan de leerstoel restauratie aan de Technische Universiteit in Delft. Hij beoogde architecten meer historische besef bij te brengen en meer gevoel voor continuïteit. Daarmee bouwde hij voort op de weg van zijn voorgangers C.L. Temminck-Groll, de eerste hoogleraar van deze specialisatie bij de faculteit Bouwkunde in 1973, en F. van Voorden, die een meer contextuele omgang met monumenten bepleitte. Coenen gaf het onderwijs een andere wending: restauratie was slechts een van de opties voor de toekomst van het verleden, dat ook om ontwikkeling vroeg. Ontwerpers moesten (in) monumenten kunnen Modifieren, Intervenieren en Transformeren, want oud en nieuw stonden niet tegenover elkaar. De opleidingsnaam vanaf 2004, 'rMIT', weerspiegelde deze koers van versmelten. De ontwerp-opgave werd verbonden met onderzoek van de cultuur-historische waarde van gebouw en omgeving en met

dat van technologiespecialisten die zich concentreren op materialen (en hun schade), duurzaamheid en energietransitie. Dit leidde tot de drie leerstoelgebieden Design, Cultural Value en Technology en de huidige naam voor deze masteropleiding: Heritage & Architecture. In een gelijkbenige 'leerstoeldriehoek' werd de versmelting verbeeld.

De publicaties van de drie leerstoelgebieden belichten de onderwijsfilosofie en didactiek. De Stichting Rondeltappe-Bernoster-Kemmers, opgericht in 1995 door architect Leendert Rondeltap om rijksmonumenten te verwerven en in stand te houden, ondersteunt de uitgaven financieel. Met voorbeelden, veelal uit de eigen onderzoeks- en beroepspraktijk, belichten de auteurs hoe de punten van de driehoek verweven zijn met het ontwerpen. Onderzoek naar de culturele waarden en technologische eigenschappen van het bestaande en de mogelijkheden ervan voor de toekomst gaat vooraf aan het creatieve proces. Die relevantie om grip

te krijgen op het verleden van gebouw of locatie en de verschillende culturele betekenissen die ermee samenhangen, heeft de hedendaagse architectonische ontwerpogave opnieuw gedefinieerd. Goede architectuur, ongeacht of deze een officiële erfgoedstatus heeft, ontstaat als het creatieve proces is gebaseerd op kennis en inzicht in de culturele waarde van gebouw en locatie, en in de technische eigenschappen en mogelijkheden. Want toekomstbestendig ontwerpen aan erfgoed gaat uit van continuïteit en ontwikkeling. Het is daarom niet vreemd dat rijksbouwmeester Floris van Alkemade in het voorwoord van het laatste deel de vergelijking trekt met Vitruvius' handboek en de trakaten uit de Vitruviaanse traditie. Deze gaven immers antwoord op een essentiële vraag: aan welke architectuur heeft de maatschappij behoefte?

In het boek *Durable past – sustainable future* (2014), van de leerstoel Heritage & Technology, is het antwoord hierop helder: essentieel voor erfgoed zijn duurzaamheid en een lange levensduur. In historische gebouwen en plekken, maar ook in lokale bouwtradities overal ter wereld, zo maken Rob Van Hees, Silvia Naldini en Job Roos in analyses met voorbeelden uit hun eigen praktijk duidelijk, vind je oplossingen en inspiratie, ook voor duurzaamheid, zowel in materiaaltechnische, constructieve als ruimtelijke en functionele zin. Klakkeloos de nieuwste technologie toepassen blijkt een bedreiging voor het voortbestaan van erfgoed. Monumenten van de architectuurgeschiedenis zijn duurzaam omdat ze er nog zijn. Een solide constructie en materialen garandeerden Egyptische piramides, het Pantheon en middeleeuwse kerken een lange levensduur. Sinds de energiecrisis en de klimaattoekenningen is daarbij de noodzaak gekomen van uiterst zorgvuldig en energiezuinig omgaan met bronnen. Elke verspilling moet worden voorkomen. De Engelse taal heeft voor beide betekenissen van duurzaam twee termen: 'durable' en 'sustainable'. Het tijdperk van het modernistische credo 'form follows function' en van 'ruimtemakers' voor wie vooruitgang sloep betekende, en waarbij het contrast tussen oud en nieuw hoogtij vierde, is in het Delftse onderwijs voorgoed voorbij. Duurzaam ontwerpen aan erfgoed betekent echter ook ruimte laten voor toekomstig gebruik, want strak op de functie gesneden maatpakken passen toekomstige generaties zelden. De vele voorbeelden, waaronder natuurlijk de processen die de 'Rode Schie' tot een in vele opzichten toekomstbestendige BK City maakten, maken *Durable past – sustainable future* tot een inspirerend leerboek voor de ontwerp-praktijk.

Masterstudenten architectuur worden in *Heritage-based design* (2016) door Paul Meurs uitgedaagd tot positiebepaling. Het sterk opgebouwde betoog schetst hedendaagse trends en stelt kritische vragen. Transformaties van bestaande gebouwen worden – je hoeft

de architectuurtijdschriften maar op te slaan of de nominaties voor prijsvragen te zien – als een verrijking voor de leefomgeving beschouwd, evenals nieuwbouw die aansluit bij het bestaande. Maar, hoeveel 'nieuw' kan een monument aan en waar ligt de sleutel voor succesvolle interventies? Nu erfgoed niet meer primair als een collectie topstukken van de architectuurgeschiedenis wordt beschouwd, maar, in het streven naar kwaliteit en identiteit, deel uitmaakt van ruimtelijke ontwikkelingen, wat betekent dat voor de ontwerpkeuze? En als alles erfgoed kan zijn, ook immateriële waarden, wat is dan authenticiteit en hoe vertaal je die waarden in een ontwerp? Modernistische architectuur en stedenbouw krijgen nu een erfgoedstatus, maar hoe houdt je de ideologie van de maakbare samenleving en het 'goede wonen' beleefbaar? En als monumenten van het Nieuwe Bouwen hun functie hebben verloren, welke waarde neem je dan als uitgangspunt voor een ontwerp? Wat betekent zorgvuldig restaureren van arbeiderswoningen voor de beleving van de oorspronkelijke volkshuisvestingsidealen als het resultaat te duur is geworden voor de oorspronkelijke bewonerscategorie? Ongewenste ontwikkelingen zie je ook in locaties met een Unesco-status: ze zijn prachtig en met veel geld gerestaureerd, maar de sfeer van destijds heeft plaatsgemaakt voor uniformiteit. De bewonersgroepen van weleer vertrokken, toeristenbelangen prevaleren. Is dat winst voor erfgoed? Dat monumenten 'placemakers' kunnen zijn, tonen talloze herbestemde industriegebouwen. Maar hoe behoud je op termijn die ruwe, authentiek-industriële sfeer die pioniers zo aansprak?

In 2014 – nog maar vier jaar geleden – werd in het parlement gediscussieerd over de vraag of de gereconstrueerde molen van Burum van de monumentenlijst moest worden afgevoerd, omdat de nieuwe niet de echte was; die was immers door brand verwoest. Is alle reconstructie dan 'nep', of is het antwoord afhankelijk van wat je als culturele waarde benoemt? Meurs geeft inzicht in de samenhang tussen culturen en waarde-toekenningen en in de onmogelijkheid van standaardrichtlijnen voor de omgang met erfgoed. Wie ontwerpt voor erfgoed moet doordrongen zijn van de culturele waarde, de sociale realiteit en de 'ziel van de plek' en zich richten op de toekomst. Daarom zijn waarde-bepalingen door specialisten belangrijk: monumentenbeschrijvingen, bouwhistorische rapporten en brede cultuurhistorische verkenningen, die de verschillende dimensies van de culturele waarde benoemen. Het interdisciplinaire onderzoeksbureau SteenhuisMeurs ontwikkelde er een model voor.

Dat de essentie van culturele waarde van erfgoed per tijdperk, land en persoon verschilt, wordt duidelijk in een analyse van restauratie- en reconstructievoorbeelden in relatie tot het begrip authenticiteit. Is het de echtheid van het ontwerpideaal, in een verwijzing

naar Viollet-le-Duc, of van de materie als historische bron, zoals Ruskin beoogde en in het Charter van Venetië staat, of gaat het primair, zoals Riegl concludeerde, om de behoefte van mensen aan oude dingen, zodat zij zich kunnen verzoenen met de vergankelijkheid van het bestaan? Die emotionele ervaring van verval, zoals ook Marieke Kuipers in *Designing from Heritage. Strategies for Conservation and Conversion* (2017) schrijft, heeft aan actualiteit in Europa niet ingeboet, maar speelt geen rol als het vooral om erfgoedtradities en -rituelen gaat. Verliest een gereconstrueerd of in oude luister hersteld monument in het Westen dan altijd zijn waarde, of kunnen de eraan te verbinden herinneringen, de immateriële waarden, in de eigentijdse behoefte aan betekenisgeving voorzien? Wat te nieuw is gemaakt, staat de schoonheidsbeleving van verval in de weg en schaadt de materieel-historische bronwaarde. Maar als arbeiderswoningen als authentieke bronnen worden geconserveerd, is hun sociaal-maatschappelijke betekenis voor de toekomst bijna zeker verloren. En er is weinig waardering voor modernistische architectuur in vervallen staat.

Heritage-based design vraagt dus van ontwerpers een onderzoekende houding en de gedrevenheid om grip te krijgen op de betekenissen van erfgoed voorafgaand aan het ontwerpen, en hun creativiteit hierop te baseren. Daarvoor zijn er drie mogelijkheden: erfgoed conserveren of reconstrueren, het bestaande herdefiniëren, of vormgeven aan de ziel, de immateriële waarde van de plek. Het is Meurs' equivalent van de drie benaderingen die in 2014 door Joks Janssen, Eric Luiten en Hans Renes in verband met erfgoed en ruimtelijke ontwikkeling zijn geformuleerd: erfgoed als sector, factor of als vector (*Karakterschetsen; Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte*). Het boek eindigt met inspirerende voorbeelden waarin het ontwerp meerwaarde verkrijgt met erfgoed als voedingsstof.

In *Designing from Heritage* concentreren Marieke Kuipers en Wessel de Jonge zich op het erfgoed van de Moderne Beweging. 'De schone slaapster', uit het eerste hoofdstuk is gebaseerd op de oratie waarmee De Jonge hoogleraar Heritage & Design werd. Hij wekte haar – het gaat met name om het complex van sanatorium Zonnestraal en de Van Nellefabriek – tot leven, door intensief de huid van de gebouwen, de geest van de ontwerpers en de oorspronkelijke opdracht te bestuderen. De resultaten leverden veel inzicht op in de materiële en technische aspecten van de gebouwen én in de conceptuele betekenissen, die leidden tot verschillen in restauratie en herinrichting. Zonnestraal is een ontwerp als een organisch maatpak. Alle elementen zijn toegesneden op de verschillende functies van het sanatoriumprogramma. De tijdelijkheid, ook in materiaaltechnische zin, was vanaf het begin uitgangspunt. De Van Nellefabriek werd rationalistisch

ontworpen met grote generieke ruimtes voor een industrieel productieproces van langere duur. Hoe geef je deze gebouwen een toekomst? Daar kwam nog een ethisch dilemma bij: kun je dergelijke architectuur van ontwerpers met een uitermate kritische houding ten aanzien van het conserveren van het verleden wel als monumenten beschermen? De monumentenstatus van Zonnestraal in 1988 was mede aanleiding voor de oprichting van het platform DOCOMOMO, waar het discours over de omgang met dit erfgoed internationaal kon worden gevoerd. Het betoog van De Jonge is een illustratie van de ambiguïteit van authenticiteit en een onderbouwing dat reconstrueren niet per se fake-architectuur oplevert. Net als zijn collega's onderstreept ook hij dat ontwerpers in een interdisciplinair team van adviserende specialisten moeten werken, alsof de ontwerper de bandleider van een jazzkwartet is en dat een standaardontwerprichtlijn niet bestaat. Optimaal uitgaan van de eigenschappen en waarden van een gebouw draagt niet alleen bij aan continuïteit, maar voegt ook culturele waarde toe, omdat de eigen tijd behoefte heeft aan geschiedenis, ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid. Ook benadrukt De Jonge het belang van economische rentabiliteit. Zijn verhaal sluit dus volledig aan op dat van zijn collega's, ook in de manier waarop hij voorbeelden uit de praktijk betreft. Er is één klein verschil: bouwhistorisch onderzoek, met name als het modernistische architectuur betreft, kan volgens De Jonge beter geschieden door een historicus met een architectenachtergrond. Dat resulteert blijkbaar ook in deze publicatie in een ander kleurgebruik om de hiërarchie van waarden te noteren: stoplichtkleuren bij de laatste categorie en blauw-groen-geel volgens de officiële bouwhistorische richtlijnen. Het maakt de raadpleging enigszins verwarrend. Beetje verwarrend voor wie ze raadpleegt!

In reactie op ICOMOS-richtlijnen voor erfgoedonderwijs ontwikkelde Marieke Kuipers een vragenlijst als hulpmiddel voor wat zij de anamnese van erfgoed noemt, op basis van zorgvuldig analytisch kijken. Zij gebruikt daarvoor het 'shearing layers'-diagram, waarmee Steward Brand in 1994 in een gebouw verschillende lagen onderscheidde: zijn locatie en huid, zijn constructie, de technische voorzieningen, de ruimtelijke structuur en de inrichting. Brand gebruikte dit diagram om de snelheden waarmee gebouwen veranderen per laag aan te geven: de inrichting van het interieur wordt het vaakst gewijzigd, de locatie blijft het meest constant. Kuipers voegt aan de analyse een zevende laag toe die ze de geest of ziel van de locatie noemt en waarmee ze doelt op immateriële eigenschappen. Of je die kunt ontdekken op basis van waarneming alleen is de vraag en dat geldt wel voor meer vragen die ze stelt, maar dat doet geen afbreuk aan het middel op zich. Kuipers vervolgt met een theoretisch-

historisch deel over waardetoekenningen en eindigt met Riegls waardetheorie en de constatering dat het bij erfgoed altijd gaat om het zoeken naar het compromis tussen het bewaren van de historische waarheid en de behoefte van de eigen tijd. Het zou mooi geweest zijn als Kuipers hierbij had verwezen naar Meurs' *Heritage-based design*, dat in een veelomvattender betoog op deze materie ingaat. De relevantie van Kuipers' bijdrage is dat zij ontwerpers instrumenten biedt om zo objectief mogelijk eigenschappen en waarden van erfgoed in kaart te brengen. Daartoe horen ook het tijdlijnmodel ('chronomapping') en de waardematrix. Door hun kleine formaat zijn de afbeeldingen van de modellen wel wat moeilijk leesbaar. Aan het slot van *Designing from Heritage* relateert De Jonge het belang van dergelijke instrumenten aan een belangrijk inzicht: architecten van het Nieuwe Bouwen streefden

niet naar iconische ontwerpen. Hun architectuur en stedenbouw dienden het dagelijkse, maatschappelijk-relevante gebruik. De toekomst van deze essentiële waarde ligt dus in duurzaamheid en economische rendabiliteit, waarvoor samenwerken met projectontwikkelaars, investeerders en vastgoedbeheerders een vereiste is. Daarom moet je hun taal spreken en zo objectief de waarde van het erfgoed inzichtelijk maken.

Zo geven de drie publicaties niet alleen inzicht in het onderwijs, de stand van onderzoek en de ontwerp-praktijk van de sectie Heritage & Architecture aan de Technische Universiteit in Delft, maar bieden ze relevante inzichten voor iedereen die zich met erfgoed bezighoudt.

IRMGARD VAN KONINGSBRUGGEN

YVONNE BRENTJENS

V=VORM
NEDERLANDSE VORMGEVING 1940-1945

Rotterdam (naio10 uitgevers) 2015, 416 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 94 6208 3, € 17,95

Wat moet je je onder vormgeving tijdens de oorlog voorstellen? Ontwerpen van noodkachels, vervalsingen van distributiebonnen en identiteitsbewijzen? Of de propaganda-affiches voor de bezetter? Er was toch geen fatsoenlijk werkmateriaal te krijgen en alles wat modern was, was verboden. Met andere woorden, het kan nooit iets zijn. Maar een dergelijk clichématig beeld van de omstandigheden meer dan zeventig jaar geleden is niet terecht. De werkelijkheid is, zoals gebruikelijk, ingewikkelder en gelaagder en de analyse daarvan bleek nogal een omvangrijke klus.

De studie van Yvonne Brentjens naar vormgeving in de oorlogperiode is indrukwekkend, zo'n 415 bladzijden. Het boek telt drie delen, met hoofdstukken en

subhoofdstukken. Wellicht is deze opzet gekozen vanwege de omvang en de gelaagdheid van het thema. Vooral de thematische subhoofdstukken duiken soms diep in de details. Inderdaad komen de noodkachels, een elektrische auto, fietstaxi, houten fietsbanden, houten sloten en andere noodvoorzieningen, zoals een 'nood'-bureaumeubel van Gispen of de 'Doe meer'-stoel van fabrikant De Cirkel aan de orde. Deze benaming komt trouwens al voor het eerst voor in de verkoopfolder van handelsfirma Ahrend, die eind jaren twintig Engelse werkstoelen verkocht met een lage rugsteun. Maar er was ook innovatie: de knijpkat van Philips, de aluminium fauteuil uit één stuk van Rietveld, die eigenlijk het model voor een uitvoering in fi-